

ФІЛОСОФСЬКО-КОНЦЕПТУАЛЬНИЙ ВИМІР СУЧАСНИХ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

УДК 316.3

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ СВОБОДИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Ксенія Боднар

*Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова***Анотація:**

Полиаспектний діапазон свободи споконвіку був об'єктом прискіпливої уваги суспільної свідомості різного теоретико-аргументаційного рівня. Однак систематизація й концептуалізація свободи як атрибута демократичного суспільства навіть у наш час залишається актуальним дослідницьким завданням, яке містить чимало інтерпретаційних труднощів і світоглядно-аксіологічних колізій. В історико-філософській перспективі простежується концептуалізація свободи й порушується питання про осмислення взаємозв'язку свободи з такими поняттями, як «відповідальність», «правова держава», «громадянське суспільство» тощо, розкриваються базові ідеї ідеології лібертаризму.

Боднар Ксенія. Философское осмысление свободы в демократическом обществе.

Полиаспектний діапазон свободи споконвіку був об'єктом придирчивого внимания общественного сознания различного теоретико-аргументационного уровня. Однако систематизация и концептуализация свободы как атрибута демократического общества даже в наше время остается актуальной исследовательской задачей, которая содержит много интерпретационных трудностей и мировоззренческо-аксиологических коллизий. В историко-философской перспективе прослеживается концептуализация свободы и затрагивается вопрос философского осмысления взаимосвязи свободы с такими понятиями, как «ответственность», «правовое государство», «гражданское общество» и т. п., раскрываются базовые идеи идеологии либертаризма.

Bodnar Kseniya. Philosophical comprehension of freedom in the democratic society.

Polyaspect range of freedom have always been a subject of rigorous attention of the social consciousness on various theoretical levels. However, systematization and conceptualization of freedom as an attribute of democratic society at our time remains a relevant research goal, which contains many of the interpretational difficulties and ideological-axiological conflicts. In a historical and philosophical prospect the conceptualization of freedom is traced and the question of philosophical comprehension of intercommunication of freedom is affected with such concepts as «responsibility», «legal state», «civil society» etc., also is analyzed the base ideas of ideology of libertarianism.

Ключові слова:

свобода, індивідуальне буття, суспільна дійсність, правова держава, демократія, громадянське суспільство.

свобода, індивідуальне буття, общественная действительность, правовое государство, демократия, гражданское общество.

freedom, individual life, social reality, legal state, democracy, civil society.

Ключовим питанням філософського осмислення завжди була міра реалізації свободи людини в демократичному суспільстві. У філософському сенсі свобода має дещо амбівалентний вигляд: з одного боку, вона – феномен психологічного гатунку, а з іншого – суспільне явище. В останньому випадку свобода виявляє себе в поведінці людини й отримує певну оцінку з боку інших суб'єктів соціальної взаємодії. Тому у філософському розумінні вона постає у двох основних смислах – як внутрішня свобода і як свобода зовнішня.

Як зазначає О. Черненко, «серед багатьох інших суспільних характеристик природи людини свободі належить ключова позиція. Будучи здатністю й можливістю людини діяти відповідно до своїх потреб, інтересів і цілей, вона, за слушним твердженням Сартра, є навіть не властивістю, а субстанцією людини. Усе це свідчить на користь того, що свобода має

фундаментальне значення для визначення людини як суб'єкта, що мислить і самостійно діє, а також володіє можливістю вибору відповідно до своєї волі. Визнання права засобом свободи відкриває оптимальний шлях до його пізнання. Як для людини свобода є субстанцією, так і для права вона є субстанцією і його загальною основою» [5, с. 46–47].

Свободу слід розуміти не лише як специфічно людське, а і як соціальне явище. Філософський парадокс свободи полягає в тому, що вона може бути усвідомлена людиною тільки в системі соціальних зв'язків: «Свобода набуває ознак цінності лише у відносинах між людьми: для Робінзона Крузо, який сидить на безлюдному острові, вона позбавлена будь-якого сенсу. На своєму острові Робінзон Крузо відчуває «утиски», його влада обмежена колом наявних альтернатив. Однак проблема свободи в тому сенсі, в якому вона розглядається нами,

перед ним не стоїть. Так само й щодо суспільства: принцип свободи зовсім не пояснює того, як саме індивід повинен користуватися наданою йому свободою. По-справжньому важливі етичні проблеми – це ті, що постають перед індивідом у вільному суспільстві: що робити зі своєю свободою?» [4, с. 13].

Свобода – це наявність можливості вибору варіантів і реалізації певної події. Брак такого вибору та його реалізації дорівнює браку свободи, тобто несвободі. Свобода є одним з видів вияву випадковості, спрямованим свободою волі (спрямованістю волі, усвідомленою свободою) або стохастичним законом (непередбачуваність результатів події, неусвідомлена свобода). У цьому розумінні поняття «свобода» протилежне поняттю «необхідність». Свобода – це також ефективний засіб для досягнення мети й сенсу життя людини.

Історично першими в переліку громадянських прав і свобод стали свобода совісті й свобода слова. Приблизно в ті самі часи утверджується свобода власності як захист від довільних конфіскацій з боку держави. Наприкінці XVIII ст. можливість участі громадян в управлінні державою була проголошена фундаментальним політичним правом і набула статусу права вибору форми правління.

Уявлення про людську свободу, гідність, особисту незалежність і суспільну справедливість, з яких розвинулася концепція прав людини, існували впродовж усієї історії людства. Принаймні на симптоми подібних міркувань можна натрапити практично в усіх великих релігійно-етичних ученнях стародавнього світу. Європейська культура успадкувала дискурс про свободу з часів грецької античності. Представники різних світоглядних шкіл (софісти, стоїки й кініки) не просто проголошували ті чи інші суспільні норми й цінності, а намагалися обґрунтувати або спростувати їх за допомогою аргументів логіки, інтерпретації, почуттів, спираючись на різноманітні релігійні та інші уявлення. Саме в античних полісах Греції вперше були вжиті понятійні конструкти «політична свобода», «громадянські права» й «рівність людей». У VI–IV ст. до н. е. філософи почали осмислювати протиріччя, з якими зіштовхується суспільство, яке прагне до самоусвідомлення й удосконалення.

Сьогодні слова «я маю право...» звучать доволі звично, але, як це не дивно, в устах грека античної епохи вони взагалі не звучали, оскільки в ті часи люди не мали уявлення про володіння правами, до прав не ставилися як до власності. Одним з найгостріших дискурсів античності була суперечка між тими, хто обстоював пріоритет

інтересів колективу (полісу, держави загалом) над правами окремого індивіда, а також прихильниками популярного в ойкумені афінської демократії погляду на суспільних лад як на інструмент для досягнення щастя, добробуту й безпеки його громадян. З одного боку, серед захисників індивідуальної громадянської свободи виділяли лідера демократів Перикла, історика Фукідида, драматургів Еврипіда, Есхіла й Софокла. З іншого боку, їм протистояли Платон і частково Аристотель, які у своїх працях настільки послідовно й категорично відстоювали цінність суспільної нерівності й пріоритети «суспільного блага» над особистими інтересами членів суспільства, що деякі сучасні дослідники витлумачують їх як «батьків тоталітарних ідеологій».

Саме в античній Елладі було вперше порушено питання про походження суспільних цінностей загалом і свободи й права зокрема. У ті часи філософи вже усвідомили, що між прагненням до особистої свободи й суспільною доцільністю може бути наявне протиріччя, яке різні філософські школи розв'язували по-своєму. Приміром, послідовники Платона вимагали цілковитого підкорення особистості інтересам суспільства. Натомість послідовники школи кініків заперечували будь-яку цінність суспільного життя, порівняно з життям вільного людського духу. Ще один напрям філософської думки намагався примирити обидва підходи, звівши їх до спільної основи – справедливості, спільного блага тощо.

Якщо в Сократа й Платона йшлося насамперед про свободу порівняно з алгоритмом дії долі, згодом – про свободу від політичної деспотії (в Аристотеля й Епікура), то в епоху середньовіччя виникла контраверсія між свободою людини й насадженою релігією ідеєю всемогутності Бога. Починаючи з епохи Відродження, під свободою розуміли безперешкодний і всебічний розвиток людської особистості. З часів Просвітництва концептуалізується поняття свободи, запозичене в лібералізмі й філософії природного права (Т. Гоббс, Г. Гроцій), що визнає панування всемогутньої природної причиновості й закономірності. Б. Спіноза вперше визначив свободу через формулу – «усвідомлена необхідність». Між іншим, розуміння свободи в такому сенсі часто виправдовує факт наявності необхідності як браку вибору, що суперечить самій сутності свободи. У німецькій філософії, починаючи з М. Екхарта й до Г. Лейбніца, І. Канта, Ф. Шіллера, А. Шопенгауера й Ф. Ніцше, акцентується питання свободи як морально-творчої відповідності сутності

явища та його становлення (актуалізації потенціалу).

Концепція індивідуальної свободи як духовної та соціальної цінності впродовж двох з половиною тисячоліть була предметом інтенсивних дискусій серед філософів і правознавців. Ренесанс, Реформація і Контрреформація, абсолютистські монархії пізнього Середньовіччя з їхніми претензіями на божественні першоджерела державної влади актуалізували в свідомості європейців проблему особистої свободи й суспільної справедливості. Лише у XVIII ст., яке отримало статус епохи Просвітництва, було сформульовано зовні просте розв'язання цієї проблеми: думка про природний закон, концептуалізована ще філософами античної Греції й підхоплена християнськими богословами від Блаженного Августина до Фоми Аквінського, оформилася в доволі струнку теорію природного права.

Ф. Шатобріан твердив: натовп цінує не свободу, а рівність і диктатуру, бо ті позбавляють маленьку двоногу істоту на ім'я «людина» нестерпних атрибутивних ознак – совісті й відповідальності. Симптоматично, що сучасні уявлення про демократичний режим передбачають рівність усіх громадян перед законом. Однак жодна держава неспроможна забезпечити абсолютної громадянської рівності, тому формується своєрідний «список винятків». Чим ширшою є сфера державного регулювання соціального простору, тим більш значущими є роль і функціональні можливості нерівності у формуванні соціальної диференціації. Природним обмеженням свободи індивіда є свободи й права інших людей. Таким чином, свобода кожного закінчується там, де порушується свобода іншого.

Овідій зауважив парадоксальну особливість: найбільше розмов про свободу точиться в рабських суспільствах. І це при тому, що, як помітив Н. Гартман, «ні поодинці, ні в натовпі люди достеменно не знають, чого вони прагнуть досягти своїми бажаннями й намірами. Однак усе велике в історії відбувається там і тоді, де й коли воно входить у свідомість і стає метою вільної самопожертви особистості. Тому вкрай важливо, щоб натовпу час від часу нагадували, чого він «насправді хоче». Це основне завдання видатних історичних постатей. Індивід виростає до історичної величини лише тоді, коли підноситься до усвідомлення загального духу. З огляду на це, ілюзорною є будь-яка насильницька оптимізація світу, кожен заклик до того, «як має бути», усі неорганічні перевороти й спроектовані в майбутнє ідеології. З погляду історії, реальне значення має лише

внутрішньо необхідна динаміка об'єктивного духу» [1, с. 615].

Б. Шоу належить світоглядна сентенція: «Свобода – це відповідальність. Тому люди здебільшого бояться її» [8, с. 229]. Загалом же дихотомія свобода/відповідальність формує й визначає конститутивні (constitutive), засадничі фактори функціонування не лише державності, а й соціальності загалом. Основоположник ліберальної ідеології Дж. Локк зазначав, що свобода можлива лише в межах закону. Це пояснює необхідність обмеження простору свободи особистості заради посилення її гарантій.

Як зазначав А. Фергюсон, смисл поняття свободи не передбачає звільнення від усіх обмежень. Насамперед він передбачає можливість більш дієвого застосування справедливих обмежень до всіх членів вільного суспільства, незалежно від того, чи йдеться про мирового суддю або ж простого підданого. Намагання екстраполювати принцип індивідуальної свободи на колективну сферу започаткували теорію суспільного договору, яка виявилася ідейним фундаментом сучасної концепції правової держави.

Свобода – це не те, чим людина володіє, а те, чим вона є. Міра свободи залежить від міри буттєвої якості її індивіда. О. Герцен слушно зауважив: людину неможливо звільнити більше, ніж вона звільнилася внутрішньо. За аналогією, кожне суспільство заслуговує на ту свободу, якою воно користується. Вихід з рабства завжди пролягає через пустелю. А пустеля – не найкраще місце для оптимізму й натхнення: одні наполягають на поверненні назад, інші розгубилися й опустили руки, а ще хтось починає шукати винних... Оптимальний вибір полягає в тому, щоб узяти в союзники стоїцизм Сенеки, який у такому разі порекомендував би, по-перше, проаналізувати минуле й дійти необхідних висновків, по-друге, зціпити зуби й невпинно рухатися вперед, до обраного ідеалу. І робити це потрібно настільки швидко, наскільки дають змогу індивідуальні й суспільні ресурси.

Найбільш послідовним захисником ідеї свободи сьогодні вважається ідеологія лібертаризму, яка обстоює тотальну відданість концепції індивідуальних прав. Згідно з «принципом прав» Дж. Хосперса, права людини містять класичну локківську тріаду – життя, свободу, власність. Їх внутрішня субординація доволі проста: «Право власності є абсолютно базисним. Якщо його немає, то інші права стають неможливими. Воно – стратегічний резерв і гарантія того, що зароблене тобою буде твоїм» [6, с. 61]. Лібертаризм витлумачує свободу як відсутність примусу з боку інших людей. Дж. Хосперс, зокрема, зазначає: «Політична

філософія, яка маніфестує себе лібертаризмом, є доктриною, згідно з якою, по-перше, кожна людина – господар свого життя, по-друге, ніхто не має права розпоряджатися життям іншого. Індивід може чинити відповідно до свого вибору, якщо це не порушує свободи іншої людської істоти чинити згідно з її вибором» [7, с. 3].

Якщо право визначає, то держава визнає за людиною певну міру свободи, сферу вільного виявлення індивідом своєї волі. При цьому держава не може втручатися в цю сферу. Іншими словами, право окреслює ті межі, в яких індивід має свободу вибору своєї поведінки, що найбільше відповідає його особистим інтересам. Людина володіє рядом суб'єктивних невідчужуваних прав, які притаманні їй від народження. За висловом М. Козюбри, вони «пов'язані з самим фактом її існування, належать до основних властивостей, іманентних людині, без яких вона не може бути членом «суспільного союзу». Інакше кажучи, якщо людина не має прав, то цим ставиться під сумнів природа людської істоти» [2, с. 18]. Наголосимо, що держава не наділяє людину цими правами, не дарує їх людині, а лише визнає факт їхньої наявності в людини, зобов'язується їх забезпечувати шляхом законодавчого закріплення, гарантування від зазіхання на них з боку будь-кого.

За жодних обставин держава не може позбавити людину природних прав. Можна лише тимчасово їх обмежити в суспільних інтересах на законних підставах і в судовому порядку з дотриманням встановленої законом процедури обмеження. Винятки становлять абсолютні права людини, які взагалі не підлягають обмеженню

(наприклад, право на повагу особистої честі й гідності). Отже, права людини мають наддержавний характер, пов'язуються з існуванням людини й апріорною цінністю людського існування. На відміну від них, права громадянина – це продукт державного визнання меж свободи людини в політичній, соціально-культурній, економічній та інших сферах. Наявність цих прав у людини зумовлюється фактом вступу людини до політичного організму – держави; ширина законодавчого закріплення таких прав, повнота їх державного гарантування залежить насамперед від політичного режиму.

Ще в Стародавній Греції та Римі за громадянами визнавалася певна сфера вільної поведінки, яка зумовлювалася природою людини й встановлювалася законами полісу. Найгучніше про право права й свободи людини та громадянина заявили прихильники буржуазно-ліберальних ідей, що зародилися в Європі у XVII–XVIII ст. Створена, таким чином, держава мала визнати природну свободу людини й забезпечити її вільну реалізацію, яка не суперечила б свободі інших. Дж. Локк, зокрема, зазначав: «Свобода людей, які перебувають під владою уряду, полягає в тому, щоб мати постійне правило для життя, загальне для кожного в суспільстві й встановлене законодавчою владою, сформованою в ньому» [3, с. 54]. Роль держави, отже, зводилася лише до законодавчого закріплення й охорони прав людини; держава уподібнювалася «нічній сторожі». Сама ж державна влада зумовлювалася природними правами й свободами людини.

Список використаних джерел

1. Гартман Н. Проблема духовного бытия. Исследования к обоснованию философии истории и наук о духе / Н. Гартман // Культурология. XX век: Антология. — М. : Юрист, 1995. — 703 с.
2. Козюбра М. І. Принцип верховенства права та вітчизняна теорія і практика / М. І. Козюбра // Українське право. — К. : б. в., 2006. — № 1. — С. 15—23.
3. Локк Дж. Избранные философские произведения : в 3 т. / Дж. Локк. — М. : Наука, 1960. — Т. 2. — 432 с.
4. Фридман М. Взаимосвязь между экономической и политической свободами / М. Фридман // Фридман и Хайек о свободе. — Минск : Политиздат-Рефердум, 1990. — 168 с.
5. Черненко А. К. Философия права. — 2-е изд. — Новосибирск : Наука. Сиб. предприятие РАН, 1998. — С. 46—47.
6. Hospers J. What Libertarianism Is? / J. Hospers // The Libertarian Alternative. — N.-Y., 1972. — P. 3.
7. Hospers J. A Political Philosophy for Tomorrow / J. Hospers. — Los Angeles, 1971. — P. 61.

References

1. Hartman, N. (1995). *The problem of spiritual being. Research to the justification of the philosophy of history and the human sciences*, Moscow. Yurist [in Russian].
2. Koziuba, M. I. (2006). *Principle of law rule and domestic theory and practice*, Kyiv. *Ukrainske pravo*, 1, 15–23 [in Ukrainian].
3. Lokk, G. (1960). *Favourites philosophical Works. Vol. 2*. Moscow. Nauka [in Russian].
4. Fridman, M. (1990). *The relationship between economic and political freedoms*, Minsk. Politizdat-Referendum [in Russian].
5. Chernenko, A. K. (1998). *The philosophy of law*, Novosibirsk. Nauka. Sib. predpriatie RAN, 46–47 [in Russian].
6. Hospers, J. (1972). *What Libertarianism Is?* New York. The Libertarian Alternative [in English].
7. Hospers, J. (1971). *A Political Philosophy for Tomorrow*, Los Angeles [in English].
8. Shaw, B. (1903). *Man and Superman Maxims for Revolutionaries*, London [in English].

8. Shaw B. Man and Superman : Maxims for Revolutionaries / B. Shaw. — London, 1903. — P. 229.

Відомості про автора:

Боднар Ксенія Анатоліївна

bodnarka@ukr.net

Національний педагогічний університет

імені М. П. Драгоманова,

вул. Пирогова, 9, м. Київ, Київська обл.

01061, Україна

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/vers.v0i8.1447>

Надійшла до редакції: 18.06.2016 р.

Прийнята до друку: 25.08. 2016 р.

Information about the author:

Bondar Kseniya Anatoliivna

bodnarka@ukr.net

National Pedagogical Drahomanov University

9 Pyrohova St., Kyiv,

Kyiv region,

01061, Ukraine

doi: <http://dx.doi.org/10.7905/vers.v0i8.1447>

Received at the editorial office: 18.06.2016.

Accepted for publishing: 25.08. 2016..